

CZEGLÉDI KATALIN

Kultúrák közti kapcsolatok nyelvész szemmel

1. Jelen dolgozatban a számneveken keresztül szólunk a kultúrák közötti kapcsolatokról. A magyar számnevekből indulunk ki, majd számba vesszük az idetartozó nyelvi adatokat, amelyek sorába gyakran beletartozik a mongol is. A számnevek megfejtéséhez is a földrajzi nevek, közelebből a víznevek tanulmányozása során jutottunk el. Igen régen születhetett a *Túr* folyónevünk, amelynek számtalan párhuzama van Keleten. A változatok összetartoznak etimológiailag, jelentésükben hordozzák a 'kis patak, folyó, forrás' vagy a 'torok, nyílás' jelentést. Előfordulnak önállóan valamint összetételben elő- és utótagként. A szláv nyelvekbe szkíta-hun szubsztrátum nyelvekből került. A *Turku*, a kikötőváros nevében hordozza a 'folyótorkolat' jelentést. A városnak nem szolgálhatott alapul a finn *turku* 'piac, vásártér' vagy a mai orosz *torg* 'kereskedés, kereskedelem' szó. Ezek az alakok etimológiailag összetartoznak a magy. *tenger* szóval és megfelelőivel, amely nem a hatalmas víztömeg miatt jelöli a nagy vizet, hanem a hullámzása révén. A *búzatenger* elnevezés is innen van, hiszen amikor fúj a szél, hullámzik a gabona mint a víz, pontosabban, mint a tenger. Valójában kétféle ív, a lefelé mélyülő és ennek a fordítottja, a felfelé irányuló ív váltakozásából áll a hullámzás. Olyan, mint két *donga*, amelyeket ha egymásnak szembe állítva elcsúsztatunk, jelöljük a hullámot, ugyanakkor szembe állítva keletkezik a kör, helyesebben a gömb. Ilyen dongákból készül a hordó is. A szkíták szerint a víz hengerülve folyik, úgy is mondhatnánk, hogy **tekerülve*, csak hogy ez a változat nem használatos. Így érthető, hogy a szavunk szerepelhet a kis patak, a nagyobb folyó és a tenger, sőt tó nevében egyaránt. A jelentéstani értelmezésnek a hangtani és az alaktani is megfelelő: *donga + donga = dongadonga*. Ennek alakváltozata a *tenge + r*. Ez azt is jelenti, hogy a második *donga* szókezdő *d*-je az *r*-rel van összefüggésben, amelynek az a magyarázata, hogy a *d* és az *r* az eredeti *t* különböző irányú változásainak az eredménye. Ugyanakkor az is látható, hogy a szó szerkezete visszaadja a hullám, a henger, a hordó stb. szerkezetét is.

2. Tőszámnevek

Tovább menve, az *egy* számnév jele a kör, amely két félkörből, vagyis két ívből áll s ez megvan a gagauzban is, vö.: (+) = O, azt jelenti, fél + fél = egy. Szerkezetileg tehát az *egy* számnévünk is két részből áll: vö.: magy. *egy* < *e-* + *-gy*, or. *odin* < *o-* + *-din*, szlk. *jeden* < *je-* + *-den*, csuv. *pěr* < *pě-* + *-r*, oszm. *bir* < *bi-* + *-r*, lat. *mona* (vö.: *monas* 'egység') < *mo-* + *-na*, ang. *one* 'egy' < *o-* + *-ne* stb.

2.1. egy: Magában hordozza a forrás, a mag első, egyetlen, egységes, kerek, gömb tulajdonságát. Az *egy* számnév sok nyelvben közös gyökerű vagyis etimológiailag ugyanaz a szó. Ennek az oka legtöbbször a szkítákkal, hunokkal való valamilyen kapcsolat, amely lehet egyrészt genetikus, másrészt areális, szubsztrát vagy szupersztrát jellegű. A nyelvek egyik része ugyanis ősi, gyökérsztrátumban van egymással, így a magyar és az altáji nyelvek (török, mongol, mandzsu-tunguz) a szkítákkal és a hunokkal. A másik része pedig valamilyen érintkezés folytán vette át a számnevet sok más szóval és a hozzájuk tartozó tárgyi és szellemi kultúrával együtt. A TESz szócikk írója tévedett, amikor vitatott eredetűnek tartja a magy. *egy* számnevet. Úgy gondolja, hogy vagy származékszó s akkor a közelre mutató *e* névmásból keletkezett, vagy pedig szóhasadás eredménye és szerinte a finnugor eredetű magy. *elő* névszó *-el-* tövének *-l* > *-l'* > *-gy* fejlődéssel elkülönült változatáról van szó. Ez az álláspont nem igazolt.

Fontos, hogy a tőszámneveket a sorszámnevekkel összhangban vizsgáljuk. A magy. *egy* tőszámnév és az *első* sorszámnév (< *el-*: szótő + *-ső*: sorszámnév képző) szótöve ugyanaz, vö.: koreai *el* 'egy'. A magy. *egy* számnévnek rokona a K-mong. *ni-gen*, *neg*, *nēge*, *nēge(n)*, közelebből a magy. *mag* szóval is összetartoznak. A török nyelvek adatai is rokonok a magyarral, vö.: csuv. *pěr*, *pěrre* 'egy', ÓT., MK., ujb., üzb., ojr., tuv., azerb., türkm., oszm., kirg., kazak, k.kalp., nog. *bir*, jak. *biir*, hak. *pir*, bask., tat. *ber* 'egy'. Vö.: mong. *büri* 'mind'.

(JEGOROV 1964) < csuv. *pě-*: abszolút szótő + *-r*: képző, ÓT., MK., ujj., üzb., ojr., tuv., azerb., türkm., oszm., kirg., kazak, k.kalp., nog. *bi-* + *-r*, jak. *bii-* + *-r*, hak. *pi-* + *-r*, bask., tat. *be-* + *-r*, mong. *bü-* + *-ri*.

A szláv nyelvek adatai is idetartoznak, ahova szkíta-hun és ősmagyar szubsztrátum nyelvekből kerülhetett az *egy* számnév, vö.: or. *odin* (< *o-*: abszolút szótő + *-din*: képző). Világos, hogy az or. sorszámnév (vö.: or. *pervyj* 'első' < *per-*: relatív szótő + *-v-*: melléknév képző + *-yj*) relatív töve (*per-*) a török adatokkal egyezik. Ennek alakváltozata az ang. *first* 'első' *fir-* relatív töve s a ném. *erste* 'első' *er-* relatív szótöve is. Látható, hogy a relatív szótövek és az 'egy' jelentésű tőszámnevek egymásnak közös gyökerű fejleményei, így alakváltozatok. Az angolba és a németbe a szkítáktól kerülhetett be a számnév akár úgy, hogy déli, délkeleti irányból, vagy akkor, amikor szarmatákat telepítettek a brit szigetekre s a szarmaták szkítahún típusú nyelvet beszéltek.

Hangtani szempontból az *egy* számnév eredetileg mássalhangzó (*t-*) kezdetű volt. Ma már csak a *t-* fejleményei ismertek és használatosak, vö.: *t-* > *δ-* > *w-* > *V-* > *0-*, ilyen a magy. *egy*, or. *odin*, ang. *one* s a ném. *erste er-* 'egy' töve. A *w-* > *b-* megvan a török nyelvekben, vö.: oszm. *bir* 'egy', a csuvasban a *b-* vagy zöngétlenedett, vagy pedig eleve a *t-* > *th-* > *φ-* > *p-* változási sor eredménye a szókezdő zöngétlen mássalhangzó, vö.: csuv. *pě*. Az *φ-* > *f-* változást őrzi az ang. *first* 'első' *fir* 'egy' relatív szótöve.

Szerkezetileg az *egy* két részből, két félből álló egység, vö.: magy. *e-* + *-gy*. Eldöntendő, hogy a második elemet önálló szóként vagy már 'valamihhez tartozó, valamivel ellátott, valami mellett lévő' grammatikai morfémanak kell-e látnunk.

2.2. két, kettő: Jelentése 'ághoz, kankóhoz, kákóhoz tartozó'. A K-mong. *khobar, xoër* 'két, kettő' számnévek úgy függenek össze, hogy mindkettő azt jelenti 'maghoz tartozó, maggal ellátott'. A szerkezeti felépítésük: K-mong. *khoba-*, *xoë-* 'mag' + *-r*: 'valamivel ellátott, valami mellett lévő, valamihez tartozó' képző, rokona a csuv. *xam* 'magam' (< *xa* 'mag' + *-m*: birtokos személyjel < *min* 'én'). A magyarban meglévő *iker* 'kettős' szóhoz hasonló, bár etimológiailag nem tartoznak össze, mert ez utóbbi *t-* szókezdőjű, amelynek *-0* (zéró) fejlemé-

nye van meg az *iker* szóban. A mong. *khobar, xoër* tövével a magy. *kákó, kankó* szó rokon, amely olyan faágot jelöl, amelynek két szára van. A magy. *két* (< *ké-* + *-t*: képző) szótöve a mongol változat szótövével tartozik össze, a képző pedig a magyarban eredeti *-t*, a mongolban ennek fejleménye (*t* > *δ* > *r-*) ugyanúgy, mint a magy. *iker* szóban és nyelvi párhuzamaiban.

2.3. három: Jelentése 'kettő + egy'. A K-mong. *ghurban, guraw* 'három' szerkezeti felépítése: *ghur, gura* 'kettő' vö.: K-mong. *khobar, xoër* 'két, kettő' + *ban*, 'egy' vö.: 'mag, én'. A magyar *három* számnév ennek alakváltozata, vö.: *háro* 'két, kettő' vö.: K-mong. *khobar, xoër* 'két, kettő' + *-m* 'mag, én'. A magy. *három* tehát 'kettő + egy' jelentésű és összetételű.

2.4. négy: Jelentése 'két kettő'. A K-mong. *dörbän* 'négy' (< *dör* 'iker, kettő' + *bän* 'kettő' vö.: lat. *bi*) 'kettő + kettő' szerkezeti felépítésű. Rokona a csuv. *tävattä, tävatä* 'négy' (*täva* 'kettő' + *-ttä* 'kettő', *täva* + *-tä*), ÓT., ujj., kaz., alt., hak., karacs. balk. *tört*, üzb. *turt, turta*, jak. *tüört*, azerb., türkm., oszm., tuv. *dört*, nog. *do'rt*, kum. *d'ort*, tat., bask. *dürt* 'négy'. (JEGOROV 1964) A csuv. *täva* összefügg az ang. *two*, or. *dva* 'kettő' stb. változattal. A továbbiak szerkezeti felépítése: *tör* + *t*, *tur* + *t*, *tur* + *tta*, *dör* + *t*, *do'r* + *t*, *d'or* + *t*, *dür* + *t*, vö.: magy. *iker* 'kettős' + ang. *two* 'kettő'. A mong. *dörbön, dötöger* 'négy' úgy viszonyul egymáshoz, hogy (*dör* 'kettő' + *bön* 'kettő'¹, *dö* 'kettő' vö.: *dör* + *töger* 'kettő'). A *dötöger* mindkét tagja ugyanaz, csak más alakváltozatban, a magy. *iker* szóval rokon, annak a teljesebb alakja. Fontos, hogy őrzi az eredeti szókezdő *t-* mássalhangzót. A *dör* egyetlen *-ö-* magánhangzója pedig triftongus (*-ögö-*) fejleménye.

2.5. öt: Ez a számnév onnan van, hogy az ember egyik kezén lévő kinövéseket jelöli, amely éppen öt darab.

2.6. hat: Jelentése 'három kettő'.

2.7. hét: A Holddal kapcsolatos. A mong. *dol* 'hét', tör. *dolu* 'teljes', magy. *tele* szóval és *Hold Hol-*

¹ Vö.: lat. *bi-* 'kettő, két'.

tövével tartozik össze. Továbbmenve a magy. *Árdeli Hold*, első része másképpen *árdagály*, ez azt is jelenti, hogy a *deli* és a *dagály* összetartoznak, a *dagály* a teljesebb változat. A *dagá-* rokona a 'hegy' jelentésű szó, a *mag* szó, a magy. *dagad daga-*töve stb., az *-l*, *-ly* pedig képző 'valamihez tartozó, valamivel ellátott, valami mellett lévő'. A mongol *dol* 'hét' megfelelője az or. *sem*', szlk. *sedem* 'hét', ang. *seven* 'hét' és a magy. *szem*, fi. *silmä* 'szem' alakváltozatok. A teli Holdnak egy fázisa hét napig tart, ez alkotja a hetet s a négy fázis összesen 28 napot tesz ki, ez pedig egy Holdhónap. Úgy is mondhatjuk, hogy a hetes számrendszernek a Hold, mint egyfajta forrás az alapja, a kettes számrendszernek pedig az *iker* és az 'ágas' jelentésű *két*, *kettő* számnév.

2.8. nyolc: Olyan logika alapján született, hogy a nyolc a sorban tíz előtt van kettővel.

2.9. kilenc: A megnevezése onnan van, hogy a sorban tíz előtt van egyel.

2.10. tíz: A *tíz* jelentése 'két öt'. Ez onnan van, hogy a két kezünkön összesen *tíz* kinövés, azaz *tíz* ujj van. A magy. *tíz* számos nyelv 'tíz' jelentésű számnevével összetartozik. A mong. *an*, *in*, tör. *on*, ang. *ten* 'tíz' közös gyökerűek. Részét alkotják az összetett számneveknek s a tízes számrendszer alapja. A magy. *tíz* a TESz szerint iráni eredetű, vö.: ói. *dáša*, av. *dasa*, pehlevi *dah*, szogd *das*, afgán *las*, vakhi *das*, sugni *δās* 'tíz'. (TESz) Az adatok idetartoznak, azonban az iráni eredet nem igazolt.

Érdekesség a mong. *arban* 'tíz' számnév, szó szerinti jelentése 'egy-tíz', szerkezeti felépítése *ar* + *ban*, ahol az előtag az 'egy' jelentésű szavakkal tartozik össze, vö.: oszm. *bir* 'egy', ném. *erste* 'első' *er* 'egy' töve stb. Az utótag a *ban* 'tíz' jelentésű, ld. még vog. *pan*, dravida *pan*, ang. *ten* 'tíz'. A mong. *arban* számnévvel összhangban van a magy. *harminc* utótagjának a *minc* 'tíz'-nek a szerkezeti felépítése: *min* 'egy' + *c* (vö.: cent) 'tíz'. Tehát a *minc* 'egy tíz'.

2.11. tizenegy: Szerkezeti felépítése: *tíz* + *-en*: határozórag + *egy*. Jelentése 'tízen (van) egy'. A törökségben egyszerűen 'tíz egy' a jelentése, vö.: csuv. *vunpěr* 'tizenegy', oszm. *onbir* 'tizenegy' stb.

Az oroszban *odinnadcat* 'tizenegy', szerkezeti felépítése: *odin* 'egy' + *-na-* 'rá' sufixum + *dcat* 'vö.: *des'at* 'tíz'. Az angolban *eleven* 'tizenegy' szerkezeti felépítése *ele-* 'egy', vö.: magy. *el-*, koreai *el* 'egy' + *ven* 'tíz' vö.: magy. *negyven* (*negy* 'négy' + *ven* 'tíz'), csuv. *vun* 'tíz' stb. Látható, hogy a fenti számnevek kétféle gondolkodást tükröznek, amelyek meghatározták a számnevek szerkezeti felépítését. A magyar és a török nyelvekben első helyen van a *tíz* és a második helyen van az *egy*. Másképpen az előtag a *tíz*, az utótag az *egy*. A szláv nyelvekben ennek az ellenkezője ismert, elől van az *egy* és ezt követi a második helyen a *tíz*, vagyis az előtag az *egy*, az utótag a *tíz*. A jelentése 'egy a tízen'. Az angolban egyszerűen 'egy tíz' a tizenegy szó szerinti jelentése. Ezzel szemben a mongolban a 'tíz' (vö.: *arban* 'tíz') jelenti szó szerint az egy tízet. Ez a magyarban is megvan, a magy. *harminc* második tagja a *minc* 'tíz' szó szerint 'egy tíz' jelentésű. A magy. *minc* párhuzama megvan a törökségben is, vö.: oszm. *altmyš* 'hatvan', (< *alt* vö.: *alty* 'hat' + *myš* 'tíz'). Ez a gondolkodásmód az eredetibb, az ősbibb, amelynek mentén felépültek, kialakultak a számrendszerek és létrejöttek a számok megnevezései.

2.12. húsz: Jelentése 'két tíz'. A tör. *jigirmi* (< *jigir* 'iker, kettő' + *mi* 'tíz'), vö.: csuv. *širēm* 'húsz', ÓT. (jeny.) *igerme*, *jegirme*, óujg. *jägirmi*, ujj. *žigirmě*, s.ujg. *jygyrma*, üzb., kum. *jigirma*, azerb. *ijirmi*, türkm. *jigirmi*, nog. *jyrma*, oszm. *jirmi*, kirg., kaz. *žyjrmi*, alt. *d'irme*, tuv. *čeerbi*, hak. *čibirgi*, jak. *sũürbe*. (JEGOROV 1964) Szerkezeti felépítésük: csuv. *širě* + *m*, ÓT. (jeny.) *iger* + *me*, *jegir* + *me*, óujg. *jägir* + *mi*, ujj. *žigir* + *mě* s.ujg. *jygyr* + *ma*, üzb., kum. *jigir* + *ma*, azerb. *ijir* + *mi*, türkm. *jigri* + *mi*, nog. *jyr* + *ma*, oszm. *jir* + *mi*, kirg., kaz. *žyjr* + *mi*, alt. *d'ir* + *me*, tuv. *čeer* + *bi*, jak. *sũür* + *be*. A hak. *čibirgi* kivételével az előtag mindegyik nyelvben összetartozik, jelentésük 'iker, kettő'. Az utótag pedig minden esetben a 'tíz' számnév alakváltozata (*m*, *me*, *mě*, *mi*, *ma*, *bi*, *be*), rokona a mong. *an*, *in*, tör. *on*, ang. *ten* 'tíz', a csuv. *vun*, *vunä*, *vunnä* 'tíz', ÓT., azerb., türkm., oszm., ujj., kirg., kaz., k.kalp., nog., alt., tuv., hak. *on*, üzb. *un*, bask., tat. *un*, jak. *uon* 'tíz', vö.: sumér *un*, lat. *vun* 'tíz'. (JEGOROV 1964)

Összetartozik vele nemcsak a magy. *tíz*, hanem a *negyven*, *ötven*, *hatvan*, *hetven*, *nyolcvan*, *kilencven* utótagja a *van*, *ven* 'tíz' is. Idetartozik a magy. *húsz*

(*hú + sz*), *harminc* (*har* 'három' + *minc* 'tíz') utótagja az *sz*, *minc*, amelyek a 'tíz' számnévvvel azonosak. Ugyanígy elven (két tíz = húsz, három tíz = harminc, négy tíz = negyven, öt tíz = ötven, hat tíz = hatvan, hét tíz = hetven, nyolc tíz = nyolcvan, kilenc tíz = kilencven, tíz tíz = száz, tíz száz = ezer, tíz ezer = tízezer) alapul a törökség nyelveiben a nagyobb számnevek létrehozása, amelyeknek a 'tíz' jelentésű elemeit is számba véve teljesebb képet adhatunk a *tíz* számnévről. Vö.: csuv. *utmäl* 'hatvan', ÓT. (Talas) *altmys*, ujj. *altmiš*, üzb. *oltmis*, kirg. *altymyš*, kaz., k.kalp., nog. *alpis*, azerb., oszm., türkm., tat., bask. *altmyš*, alt. *altan*, hak., sor. *alton*, tuv. *aldan* 'hatvan'. (JEGOROV 1964) Szerkezeti felépítésük: *ut + mäl*, *alt + mys*, *alt + miš*, *olt + mis*, *alty + myš*, *al + pis*, *alt + myš*, *alt + an*, *alt + on*, *ald + an*. A *mVš*, *mVs*, *pVs* közelebbi kapcsolatban van a magy. *harminc* számnév *minc* utótagjával, ahol még megvan a nazális. Ezekben az esetekben szintén egy-tíz lehet a szerkezeti felépítése a 'tíz' jelentésű számneveknek, vö.: magy. *minc* (ld. *har + minc*) *min* 'egy' + *c* 'a tíz számnév valamely alakjának kezdő betűje', vö.: *centi* méter, amely tíz milliméterből áll. A törökségben a denazalizálódott változat van meg, vö.: *mVš*, *mVs* stb.

A *tíz* számnév alakváltozatai tehát: mong. *an*, *in*, tör. *on*, ang. *ten*, török nyelvek: *m*, *me*, *mě*, *mi*, *ma*, *bi*, *be*, *mäl*, *mys*, *miš*, *mis*, *myš*, *pis*, *myš*, *an*, *on*, *an*, *vun*, *vunä*, *vunnä*, *on*, *un*, *uon*, sumér *un*, lat. *vun*, ói. *dása*, av. *dasa*, pehlevi *dah*, szogd *das*, afgán *las*, vakhi *das*, sugni *dīs*, magy. *sz*, *minc*, *van*, *ven*, amelyek további adatok bevonásával gazdagíthatóak. Hangtani szempontból az eredeti szókezdőt őrzi az ang. *ten*, ennek zöngésedett változatát (*t* > *d*-) az ói. *dása*, av. *dasa*, pehlevi *dah*. A *t*-zöngésedése és réshangúsodása során keletkezett *δ*- megvan a szogd *das*, vakhi *das*, sugni *dīs* adatokban. A *δ*- további változásainak eredményeképpen keletkeztek a következők: *δ*- > *w*- 1. > *V*- (jak. *uon*) > *0*- (zéró) mong. *an*, *in*, török nyelvek: *on*, *an*, *un*, sumér *un* 2. *v*- csuv. *vun*, *vunä*, *vunnä*, lat. *vun*, magy. *van*, *ven*, 3. *m*- török nyelvek: *mäl*, *mys*, *miš*, *mis*, *myš*, magy. *minc*, 4. *b*-: török nyelvek: *bi*, *be*, mong. *ban*, 5. *l*-: afgán *las*. A *t*-megtartva zöngétlenségét réshangúsodhatott, majd zárhangúsodott: *t*- > *ϕ*- > *φ*- > *p*-, vö.: kaz., k.kalp., vog. *pan*, dravida *pan*, nog. *pis*.

2.13. száz: Jelentése 'tíz tíz'. Az ojr. *zün*, *zuun* 'száz', K-mong. *dzô-n*, *dzagon* 'ua.' rokona a csuv. *šér* 'száz', ÓT., Óujg., azerb., türkm., kum. *júz*, ujj., üzb., nog. *juz*, kirg., kaz., k.kalp. *žúz*, bask., tat. *jöz*, k.kalp. *žuz'*, alt. *d'ūs*, tuv., hak., sor. *ēūs*, jak. *sūūs* 'száz'. (JEGOROV 1964) Idetartozik az or. *sto* 'ua.', magy. *száz*. Ez a számnév a *tíz tíz* összetétele, azaz 'tízszer tíz' a jelentése. Mindezt csak a számrendszerek vizsgálata és azok megértése során olvashatjuk ki a számnevekből, hiszen a ma használt szóalakok már annyira átalakultak, lerövidültek, hogy eleink gondolkodásának ismerete és a rendszerbe tartozó alakváltozatok figyelembe vétele nélkül a megfejtés lehetetlen lenne. A magy. *száz* szót a TESz helytelenül ősi örökségnek tartja a finnugor korból. A hozott adatok azonban idetartoznak, vö.: vog. *šāt*, osztj. *sāt*, zürj. *šo*, votj. *šu*, cser. *šu·dä*, mdE. *sado*, mdM. *sadä*, fi. *sata*, észt *sada*, lp. *euotte*, *euode*, ld. még. szanszkr. *ṣatām*, av. *satām*, lat. *centum* 'száz'. (TESz) Az angol *ten* 'tíz' is az alkotóelemek változatainak a sorába tartozik. A szó alakváltozata a magy. *cent*, *centiméter* *centi*- 'valamely alaplímértékegység századrésze' előtagja, a *centenáris* 'évszázados, száz évenként visszatérő' *cente*- töve stb. A magy. *száz* és a különböző nyelvi párhuzamai tehát mellérendelő összetett szavak s a tagok ugyanazt, tízet jelentenek. Szerkezeti felépítésük: ojr. *zün*, *zu* + *-un*, K-mong. *dzô* + *n*, *dzag* + *on*, csuv. *šě* + *r*, ÓT. Óujg., azerb., türkm., kum. *jú* + *z*, ujj., üzb., nog. *ju* + *z*, kirg., kaz., k.kalp. *žú* + *z*, bask., tat. *jö* + *z*, k.kalp. *žu* + *z'*, alt. *d'ū* + *s*, tuv., hak., sor. *ēū* + *s*, jak. *sūū* + *s*, or. *s* + *to*, magy. *szá* + *z*, vog. *šā* + *t*, osztj. *sā* + *t*, zürj. *šo* + *0*, votj. *šu* + *0*, cser. *šur* + *dä*, mdE. *ša* + *do*, mdM. *ša* + *dä*, fi. *sa* + *ta*, észt *sa* + *da*, lp. *euotte*, *euo* + *de*, ld. még. szanszkr. *ṣa* + *tām*, av. *sa* + *tām*, lat. *cen* + *tum*, magy. *cen* + *t*, *cen* + *ti*-, *cen* + *te*-. A lat. *cen* + *tum* mindkét tagja láthatóan is közel van a *tíz* számnévhez, vö.: ang. *ten*. Mind az előtagban, mind az utótagban a kezdő mássalhangzó eredeti *t*- illetőleg a fejleményei szerepelnek. A *száz* szó előtagjának és az utótagjának a kezdő mássalhangzója eredeti *t*- illetőleg a *t*- fejleményei. A legteljesebb alakot a latin mutatja. Az ang. *thousand* 'ezer' (*thou* 'tíz' + *sand* 'száz' < *san* 'tíz' + *d* 'tíz') második eleme a *sand* úgy függ össze a magy. *száz*, csuv. *šér* stb. szóval, hogy a végső *-d*, *-z*, *-r* eredeti *t*- fejleményei. Az angol *sand* (< *san* 'tíz' + *d* 'tíz')

azt is mutatja, hogy a 'tíz' előtag *-n* végű, amely számos száz számnévben eltűnt. A száz tehát tíz darab tízes csomót, adagot jelent, másképpen tíz-szer tíz = száz.

2.14. ezer: Jelentése 'tíz száz'. A K-mong. *minghan*, *m'anga* 'ezer' megfelelője a török nyelvekben vö.: csuv. *pin* 'ezer', ÓT. *byη*, *biη*, KB., kaz. *myη*, Zamaxš., üzb. *ming*, kirg., ujb. *miη*, k.kalp. *myng*, nog. *myn'*, alt., tuv. *muη*, hak. *mun'*, türkm. *mün*, azerb. *min*, oszm. *bin*, bask., tat. *meη* 'ezer', vö.: mong. *mingan* 'ezer'. (JEGOROV 1964) Ezekből az adatokból egyelőre nem tudjuk kiolvasni a 'tíz száz = ezer' jelentést és szerkezeti felépítést. Úgy tűnik, mintha a *mag* szó szolgált volna neki alapul. Ez esetben pedig egy egységnek kell felfogni, mert másképp megszámlálhatatlan lenne, pedig az *ezer* megszámlálható mennyiség. Hozzáteesszük, a magyarban is ismert az *ezer* 'nagyon sok' jelentése. Ugyanakkor a magy. *ezer* (*e* 'tíz' + *zer* 'száz' vö.: csuv. *šēr* 'száz') szerkezeti felépítése 'tíz száz', azaz 'tíz-szer száz'. Ilyen az ang. *thousand* (*thou* 'tíz' + *sand* 'száz'), or. *tys'ača* (< **tys'enče*: *ty* 'tíz' + *s'enče*² 'száz'). A magy. *ezer* a TESz szerint iráni, közelebből alán eredetű. Az alánból személynévi példát, az osszétből pedig 'rengeteg, töméntelen' jelentésű adatot hoz. Vö. még: közép-perzsa *hazār*, újperzsa *hazār*, *hezār*, óind. *sa-hásram* 'ezer, egy ezer', vog. *sater*, zürj. *šurs*, votj. *šures* 'ezer', osztj. *t'ārās* 'ezer', krími gót *hazer* 'ua.' (TESz) Az *ezer* számnév is a számrendszerek része, nem igazolt a magy. szó alán eredete, azonban a TESz adatai idetartoznak. Szerkezeti felépítésük: közép-perzsa *ha* 'tíz' + *zār* 'száz', újperzsa *ha* 'tíz' + *zār* 'száz', *he* 'tíz' + *zār* 'száz', óind. (*sa* 'egy') *há* 'tíz' + *sram* 'száz', vog. *sa* 'tíz' + *ter* 'száz', zürj. *šu* 'tíz' + *-rs* 'száz', votj. *šu* 'tíz' + *res* 'száz', osztj. *t'ā* 'tíz' + *rās* 'száz', krími gót *ha* 'tíz' + *zer* 'száz'.

2.15. tízezer: Jelentése 'tíz ezer'. A K-mong. *tümen*, *tüm* 'tízezer' szerkezeti felépítése *tü* 'tíz' + *men*, *m* 'ezer'. A *tüm* változatban a *men* 'ezer' számnévnek csak a kezdő mássalhangzója maradt meg. A *men*, *m*, *minghan*, *m'anga* formák ugyanannak az 'ezer' jelentésű szónak az alakváltozatai, amelynek alapul 'kezdet, első' jelentésű szó szolgálhatott, ez pedig a *mag* szóval kapcsolatos, vö.:

² A **s'en* 'tíz' + *če* 'tíz' elemekből épül fel, amelynek jelentése 'tíz tíz' azaz 'száz'.

mong. *ańkhan* 'kezdet, első'. A magy. *ezer* ezzel szemben 'tíz száz' jelentésű.

Nem adhatunk hitelt azon véleménynek, mely szerint a keleti nyelvekben a *tümen* 'tízezer' a magy. *tömény* szóval tartozik össze s ezért a tízezer *töméntelen* mennyiségnek kellene felfogni. E hiteltelenségnek több oka van. Először is a tízezer megszámlálható, a *töméntelen* pedig megszámlálhatatlan mennyiséget jelöl s a *tömén* relatív szótő fosztóképzős alakjáról van szó. Így a *tömén* a tör. *tümen* 'tízezer' megfelelője, azaz 'tíz ezer' (*tü* + *men*) és megszámlálható mennyiséget jelöl. Akkor lesz belőle megszámlálhatatlan, ha fosztóképzővel látjuk el. Megszámlálhatatlan mennyiségre mondjuk azt, hogy számtalan, vagyis olyan mennyiséget nevezünk meg vele, amely olyan sok, hogy se szeri se száma. Ezzel szemben a magy. *tömény* 'sűrű' szó valóban összefügg a *töm* igével, de a 'forrás, mag' jelentésű 'egy' számnévvel, a törökségben ismert *tam* 'vízcsepp, csepp víz' jelentésű szóval. Ebbe pedig minden belefér, hiszen eleink régóta tudják, hogy a világ egy csepp víz, s egy vízcsepp a világ. Tehát a 'tízezer' jelentésű K-mong. *tümen* rokona a a magy. *töméntelen* szó *tömén* töve és nem azonosak a magy. *tömény* szóval.

3. Sorszámnevek

első: Szerkezeti felépítése: *el* 'egy' + *-ső*: sorszámnév képző, a *-dik* alakváltozata. A K-mong. *nige-düger* 'első' (*nige* 'egy' + *düger*: sorszámnév képző), ojr. *nige-dük-tshi* 'első' (*nige* 'egy' + *-dük*: sorszámnév képző + *-tshi* 'valamivel ellátott' képző). Úgy tűnik, kettős képzővel van ellátva a tőszámnév. A *-dük* a magy. *-dik* sorszámnévképzővel tartozik össze, a *-tshi* pedig a magy. *-ső* (vö.: *első*). Ugyanakkor a K-mong. *düger* és az ojr. *düktshi* egymásnak alakváltozatai. Szerkezeti felépítésük: *düge* + *-r* 'valamivel ellátott' képző, *dük* + *-tshi* 'valamivel ellátott' képző. A *düge* és a *dik* a magy. a forrással és az 'egy' számnévvel lehetnek kapcsolatosak.

A nyelvekben rendszerint a sorszámnév felépítése vagy tőszámnév + sorszámnév képző, vagy pedig tőszámnév + melléknév képző. Tanulságos sorra venni a nyelvek idevonatkozó adatait, mert a nyelvi kapcsolatokra világosan utalnak. Sok közülük a török nyelvekkel mutat kapcsolatot, vö.: or. *pervyj* (< *per* 'egy' + *-v-*: melléknév képző + *-yj*)

'egy' jelentésű szótöve világosan a török nyelvekkel kapcsolatos ugyanúgy, mint az ang. *first* (< *fir* 'egy' + *-st*), ném. *erste* (< *er* 'egy' + *-ste*). Ennek nem közvetlenül a törökkel való érintkezés a magyarázata, hanem a török elődjével, a hunnal és a szkítával való valamilyen szintű és jellegű kapcsolat.

második: A K-mongol *khoja-dughar* 'második' (*khoja* 'kettő' + *-dughar*: sorszámnév képző), ojr. *khojor-duk-tshi* (*khojor* 'kettő' + *-duk-tshi*). Valójában a *-dughar* (< *-dugha* + *-r*) és a *-duk-tshi* (*-duk* + *-tshi*) ugyanaz, egymásnak alakváltozatai. Miután mindig a maghoz viszonyítanak, így az első elem a *-dugha*, *-duk* itt 'mag'-nak értelmezhető, az *-r* és *-tshi* pedig a 'valamivel ellátott' képző. A kettő együtt jelöli a sorszámot. Ezzel szemben a magyarban csupán a *-dik* a sorszámnév képző, amelynek alapul a 'mag' szolgált. Megjegyezzük, hogy a K-mong. *-dughar* sorszámnévképző összetartozik a mong. *töriütshi* (< *töriü*'- + *-tshi*), *terigütshin* (*terigü*- + *-tshin*) 'fő' jelentésű szó relatív tövével, amely egyrészt az *ír*(mag) *ír*- elemével valamint a hunok fővárosának *ordu*-nak *or*-'központ' (vö.: lat. *origo*) szavával és a magy. *ország* szó *or*- tövével is rokon. Másképpen az *ordu* és az *ország* egymásnak alakváltozatai.

4. Összegzés

A fenti számnevek és kapcsolataik olyan nyelvi kapcsolatokat jeleznek, ahol a végső kulcs az ősmagyaroknál, a szkítáknál és a hunoknál található. A magyar és a szkíta-hun utódnépek – a török, mongol és a mandzsu-tunguz – azonos gondolkodást tükröznek a számneveken keresztül, amelytől jelentősen eltérő a szláv és az angol gondolkodás. Ugyanakkor a számneveknek ilyen összehasonlító vizsgálata segíti a számneveknek a rendszerben való bemutatását, az egyes számnevek értelmezését, megfejtését. Nem kerülhetjük meg a kultúrák közti kapcsolatok okainak a feltárását sem, amelyben a számnevek fenti tanulmányozása is, mint egy nagyobb rendszernek – a földrajzi neveknek és a hozzájuk tartozó nyelvek szavainak, grammatikai morfémainak – a része hozzásegített az okok felismeréséhez. Ezeket az okokat pedig az ősmagyaroknál, a szkítáknál, hunoknál és a mezopotámiai kultúrában kell keresnünk.

5. Rövidítések

Acc.	- Accusativusz
alt.	- altáji
ang.	- angol
Ar.	- Archivális anyag, ld. Nikitin
Ašm.	- Ašmarin
av.	- aveszta
azerb.	- azerbajdzsán
balk.	- balkár
bask.	- baskir
Beleb.	- Belebejevskij rajon
blg.	- bolgár
burj.mong.	- burját mongol
csag.	- csagatáj
cser.	- cseremisiz
csuv.	- csuvas
d.	- domb
Dat.	- Dativusz
dial.	- dialektus
e.szl.	- egyházi szláv
f.	- folyó
fi.	- finn
fn.	- főnév
fr.	- francia
gag.	- gagauz
germ.	- germán
gör.	- görög
h.	- hely
hak.	- hakasz
han.	- hanti
hn.	- helynév
i.e.	- időszámítás előtt
ie.	- indoeurópai
jak.	- jakut
jeny.	- jenyiszeji
jeny.szam.	- jenyiszeji szamojéd
kalm.	- kalmük
kam.	- kamasz
kar.	- karaim
karacs.	- karacsáj
karj.	- karjalai

TANULMÁNYOK

Kāšy.	- Kāšyari	osztj.	- osztják
kaz.	- kazah	óbolg.	- bolgár
kaz.tat.	- kazáni tatár	ÓT.	- ótörök
kb.	- körülbelül	óujg.	- óujgur
kfn.	- középfelnémet	örm.	- örmény
kipcs.	- kipcsak	összl.	- ősszláv
kirg.	- kirgiz	özb.	- özbég
k.lat.	- közép-latin	pl.	- például
k.kalp.	- karakalpak	polov.	- polovec
ko.	- komi	rom.	- román
kojb.	- kojbál	stb.	- és a többi
kum.	- kumük	szal.	- szalar
lat.	- latin	szam.jeny.	- szamojéd jenyiszeji
leb.	- lebed	szam.jur.	- jurák szamojéd
ld.	- lásd	szam.szelm.	- szamojéd szelmkup
le.	- lengyel	szb.-hv.	- szerb-horvát
litv.	- litván	szelm.	- szelmkup
lp.	- lapp	szlk.	- szlovák
m.	- mocsár	szl.	- szláv
mac.	- macedon	szlk.	- szlovák
magy.	- magy.	szln.	- szlovén
man.	- mansi	szn.	- személynév
md.	- mordvin	t.	- tó
mdE.	- erza mordvin	tat.	- tatár
mdM.	- moksa mordvin	tkp.	- tulajdonképpen
MK.	- Maxmūd al-Kāšyari	tung.	- tunguz
mong.	- mongol	tuv.	- tuvai
mong.ir.	- mongol irodalmi	türkm.	- türkmén
ném.	- német	tvig.	- tavgi
ngan.	- nganaszán	u.	- utca
nog.	- nogaj	ua.	- ugyanaz
nyeny.	- nyenyec	ud.	- udmurt
nyj.	- nyelvjárás	ujg.	- ujgur
ojr.	- ojrát	újgör.	- újgörög
óe.szl.	- ógyházi szláv	ujg.mod.	- ujgur modern
ói.	- óind	ukr.	- ukrán
ómagy.	- ómagyar	üzb.	- üzbég
óor.	- óorosz	vog.	- vogul
or.	- orosz	votj.	- votják
osz.	- osszét	vö.:	- vesd össze
oszm.	- oszmán	zürj.	- zürjén

6. Források

- Ar. - Archivális anyag ld. NIKITIN.
- Ašm. - ASMARIN, N. I. 1928-50: Thesaurus linguae Tschuvaschorum I-XVII. Csuvaszkoje Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo. Kazan-Csebokszari
- BÁRCZI 1991 - BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1991. Trezor Kiadó, Az Egyetemi Nyomdánál 1941-ben megjelent első kiadás alapján készült.
- GYÖRKÖSY 1986 - GYÖRKÖSY Alajos: Latin-magyar szótár. Akadémiai Kiadó Budapest, 1986.
- LYTKIN – GULJAJEV 1999 - V. I. LYTKIN – Je. Sz. GULJAJEV: Kratkij etimologiceszkij szlovár komi jazyka, Szyktyvkar 1999.
- B-R. 1958 - Baskirszko-Russzkij szlovar 1958
- Fa. - Fasmer, M. Etimologiceskij slovar russkovo jazyka I-IV. Moskva, 1964-73.
- GMA. - Gidronimy Marijszkoy ASzSzR.
- HADROVICS – GÁLDI 1951 - HADROVICS László - GÁLDI László 1951: Orosz-Magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JEGOROV 1964 - JEGOROV, V. G. 1964: Etimologiceszkij szlovar csuvaszskovo jazyka. Csuvaszkoje Knyizsnoje Izdatelsztvo. Csebokszari
- Kāšy. - Maxmūd al-Kāšyari 2008. Orosz nyelvről fordította Czeglédi Katalin, Megjelenés alatt a Helikon Kiadónál. A könyv eredeti címe Dīvān Lugāt at-Turk, oroszra fordította, az előszót és a megjegyzéseket írta Z. – M. Auezova. A szómutatót összeállította R. Ermersz. – Almati: Dajk-Press, 2005. – 1288 oldal + 2 oldal.
- KÁZMÉR 1993 - KÁZMÉR Miklós 1993: Régi magyar családnevek szótára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KISS 1995 - KISS Lajos 1995: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LELKES 1998 - LELKES György 1998: Magyar Helységnév-azonosító Szótár. Talma Könyvkiadó, Baja.
- MÉK - Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985.
- NAP - Naszeljonnyje punkty csuvaszskoj ASzSzR. Csuvaszkoje Knyizsnoje Izdatelsztvo. Csebokszari, 1974.
- NIKITIN - NIKITIN, I. D.: Toponimika (nazvanija urocsis, ovragov, leszov i drugih punktov szelenij) Csuvaszskoj ASzSzR. Naucsnyj arhiv CsNII, knizsnoje posztuplenije N. 72. Kézirat.
- SZINNYEI 1884 - SZINNYEI József: Finn-Magyar szótár, Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1884.
- SIS - N. M. Sanszkij-V. V. Ivanov-T. B. Sanszkaja 1975: Kratkij etimologiceszkij szlovar russkovo jazyka. Moszkva.
- STELCZER – VENDÉGH 1973 - STELCZER Árpád – VENDÉGH Imre (szerk.) Szlovák-magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973.

TANULMÁNYOK

SW.	- FOKOS-FUCHS, D. R. 1959: Syrjänisches wörterbuch I-II. Budapest
TB.	- Szlovár Toponimov Baskirszkoj ASSR, Ufa 1980.
TESz	- BENKŐ Loránd (főszerk) 1976: A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
T-r.	- Tatarszko-Russzkij szlovár
TSK	- A. I. Turkin 1986: Toponimiceszkij szlovár komi ASzSzR. Komi Knyizsnoje Izdatyelsztvo. Szyktyvkar
ÚMT	- B. LŐRINCZY Éva (főszerk.) 1979: Új magyar tájszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest. Új Magyar Tájszótár.
Vax.	- VAHRUŠEVA, M. P. 1956: Udmurtsko-russzkij slovar. Izdatyelsztvo „Russzkij jazik”. Moszkva.
Zamaxš.	- Zamaxsari, Mongolszkij szlovár, „Mukaddimat al-adab”. I-II- ?-L., 1938-1939.

7. Irodalom

ARADI 2005	ARADI Éva: A hunok Indiában, A heftaliták története. HUN-idea Kiadó. Budapest, 2005.
ARADI 2008	ARADI Éva: Egy szkíta nép: a kusánok. HUN-idea Kiadó. Budapest, 2008.
BODA 1998	BODA Sarolta: Én hiszek a krónikáknak. Beszélgetés László Gyula régésszel in: Turán I. évf. 1. szám. 1998. március: 58.
BOTALOV 2008-9	Sz. G. BOTALOV: Az európai és az ázsiai hunok (történeti, régészeti értelmezés). 2008-9. Orosz nyelvről fordította: Czeglédi Katalin. Megjelenés alatt.
CZEGLÉDI 1998	CZEGLÉDI Katalin: Szinonimák a földrajzi nevekben (részletek) in: A szinonimitásról Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. szerk. Gecső Tamás Tinta Könyvkiadó. Budapest, 1998:55-66.
CZEGLÉDI 1999	CZEGLÉDI Katalin: Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. in: Poliszémia, homonímia Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II. szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 1999:43-54.
CZEGLÉDI 2000	CZEGLÉDI Katalin: A földrajzi nevek jelentésköre (Aktuális jelentés, lexikális jelentés a földrajzi nevekben) in: Lexikális jelentés, aktuális jelentés Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV. szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2000:76-84.
CZEGLÉDI 2003	CZEGLÉDI Katalin: A magyar <i>csűnik</i> / <i>csűn</i> szó és a földrajzi nevek. Japán. 2003.
CZEGLÉDI 2004-5.	CZEGLÉDI Katalin: A földrajzi nevek hangtana, mondattana. in: Nyelvészeti Őstörténeti Füzetek 1-5. Nagy Lajos király Magánegyetem. Miskolc, 2004-5.
CZEGLÉDI 2007	CZEGLÉDI Katalin: Szkíta-hun nyelv őstörténete. Hangtan. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest, 2007.
CZEGLÉDI 2007	CZEGLÉDI Katalin: Szkíta-hun nyelv ősmondatai. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest, 2007.

- CZEGLÉDI 2007 CZEGLÉDI Katalin: Bálint Gábor és a magyar nyelv. in: Obrusánszky Borbála szerk., A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia kiadványa. Táltos Kiadó. 2007.
- CZEGLÉDI 2009 CZEGLÉDI Katalin: Róna-Tas András "Tudtak-e írni a magyarok a honfoglalás előtt" című tanulmányáról. in: Eleink - Magyar Őstörténet. Napkút Kiadó. Budapest VIII. évf. 2. szám, 2009.
- CZEGLÉDI 2010 CZEGLÉDI Katalin: A magyar nyelv iráni / vagy szkíta-hun kapcsolatairól in: Mikes International, Elektronikus folyóirat. Főszerk. Farkas Flórián, Hollandia, Hága X. évf. 2010. 1. szám:56-73.
- CZEGLÉDI 2010 CZEGLÉDI Katalin: A kommunikáció nyelvészeti aspektusai a földrajzi nevek fényében. in: Eleink - Magyar Őstörténet. Napkút Kiadó. Budapest, 2010. 3. szám: 26-34.
- CZEGLÉDI 2010 CZEGLÉDI Katalin: Nyelvi funkció és gondolkodás a földrajzi nevekben in: Eleink - Magyar Őstörténet. Napkút Kiadó. Budapest, 2010. 4. szám.
- CZEGLÉDI 2011 CZEGLÉDI Katalin: Nyelvünk gyökrendszere. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest, 2011. Megjelenés alatt.
- CZEGLÉDI 2011 CZEGLÉDI Katalin: Múltunkról a nyelv tükrében. in: "Magyarország és Azerbajdzán: A kultúrák párbeszéde" V. Nemzetközi Tudományos Konferencia (előadások, cikkek és rezümék) III. kötet. Budapest, 2011..
- FEDOTOV 1968 FEDOTOV M. R. Isztoriceszkije szvjazi csuvasszkogo jazika sz volzsszkimi i permszkimi finno-ugorszkimi jazikámi, Csebokszari 1968.
- HARMATTA 1997 HARMATTA János: Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet, Honfoglalásról sok szemmel. Balassi Kiadó Budapest, 1997:71-85.
- MAHMUDOV 2010 MAHMUDOV Jagub: Az azerbajdzsán nép etnogenezisének kérdéséhez in: "Magyarország és azerbajdzsán: A kultúrák párbeszéde". IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia (előadások, cikkek és rezümék) II. kötet (történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet) Budapest, 2010:292-299
- MAKKAY 2006 MAKKAY János: Az Úr szava nem isten szava. Budapest, 2006.
- MARÁCZ – OBRUSÁNSZKY 2009 MARÁCZ László – OBRUSÁNSZKY Borbála szerk. A hunok öröksége. HUN-idea Szellemi Hagyományörző Műhely. Budapest, 2009.
- MARÁCZ – OBRUSÁNSZKY 2010 MARÁCZ László – OBRUSÁNSZKY Borbála szerk. A szkíta népek hitvilága. HUN-idea Szellemi Hagyományörző Műhely. Budapest, 2010.
- A. MARCANTONIO 2006 MARCANTONIO, Angela: Az uráli nyelvcsalád. Magyar Ház Kiadó. Budapest, 2006.
- MUNKÁCSI 1895 MUNKÁCSI Bernát: Az „ugor” népnevezet eredete. in: Ethnographia 6. 1895.
- OBRUSÁNSZKY 2007 Obrusánszky Borbála szerk., A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia kiadványa. Táltos Kiadó 2007.
- RÓNA-TAS 1996 RÓNA-TAS András: A honfoglaló magyar nép. Balassa Kiadó. Budapest, 1996.
- UCSIRALTU 2008 UCSIRALTU: A hun nyelv szavai. Napkút Kiadó. Budapest, 2008.

KISZELY ISTVÁN

A legmagyarabb étel

A paprikás csirke

„A magyarok hazájában a paprikás húst nemzeti eledel gyanánt eszik; ez szárnyasból áll, melyet füstölt vagy füstötlen szalonna zsírával készítenek hagymával, sóval, veres borssal (paprikával) fűszerezve, melyről az ételt elnevezték...”

(Pierre Guillaume Frédéric le Play
francia utazó)

A magyar nemzeti ételek külföldi említésének sorrendje: gulyás, halászlé, töltött káposzta, paprikás csirke, paprikás krumpli, disznótoros, bableves és a túrós csusza. Ha azonban a határainktól távol élő magyarokat kérdezik meg, hogy melyik „a legmagyarabb étel”, szinte egyöntetű a válasz: a paprikás csirke. Akárhányszor hazajönnek látogatóba, ezt kérik szeretteiktől, mert maguk elkészíteni – az alapanyagok híján – nem tudják. Nincs háztáji csirkéjük, makói vörös- és fokhagymájuk, magyar sárga zöldpaprikájuk, szegedikalocsai piros paprikájuk, főtí paradicsomuk és tejfölük. Ha még nokedlit is szeretnének mellé találni, ahhoz nincs magas sikértartalmú, jó magyar lisztjük sem. A gulyást még csak elkészítik valami fagyasztott marhahúsból, spanyol paprikával és amerikai hagymával, a halászlét idegen folyóból származó halból – nem tiszai pontyból –, a paprikás krumplit szétmálló ízetlen krumpliból, spanyol hagymából és csorizóból, a bablevest alig füstölt csülökből, a túrós csuszát túró, tejföl és tepertő nélkül, de a disznótorosra és a paprikás csirkére semmi reményük nincs. Nosztalgia marad a hazai íz, a szülőföld egy darabjának.

Mint minden más étel-hungarikumunk belső-ázsiai gondolatvilágból, sokezer éves ételkultúrából és őshazánk, átmeneti szállásaink, majd a „Terra benedicta” étel-alapanyagaiból fejlődött ki. Őse a hunok áldozati ételei – a keng és a ta-keng – a gulyás és a paprikás. A paprikás csirke hordozza magában a húсок darabolásának, fűsze-ekkel való puhításának valamint a pentatón belső-ázsiai

ízék (sós, savanyú, édes, keserű és erős) teljes harmóniáját. Alapanyaga a belső-ázsiai bankíva tyúk, a hagyma, a fokhagyma, a chili, a cayenne bors, a bors és a tejföl volt. A Kárpát-medencébe érve a bankíva tyúkból alakult ki a parlagi tyúk, a csilit és a cayenne borsot fel-váltotta az Amerikából származó, de nálunk kitel-jesedő sajátos termesztésű paprika (a „török-bors”). Ezekhez társították a szinte csak a magyar ételkultúra egyik leggyakoribb alapanyagát, a tejfölt. Paprikás ételleket Belső-Ázsiában a török népek ma is szinte ugyanúgy készítik, mint a tőlük mintegy legalább nyolcezer kilométerre élő magyarok.

A baromfihúsból készült pörköltféléit a magyar parasztság fogyasztotta a XIX. században. A hatvani jobbágygazdák családjában az 1840-es években a húsetel leggyakoribb formája a „pörkölt hús” és a „paprikás hús” volt, amely igen gyakran szárnyasból készült. A reformkor kiváltságait féltő magyar nemesség a magyar nyelv védelme és a magyar ruha újbóli divatba hozása mellett az egyszerű pásztorok által készített ételekben vélték megtalálni azt az ételt, amely a magyar nép egységét és egyéni jellegét hangsúlyozza. Cziffray István 1830-ban, magyar gazdaasszonyok számára írt „Magyar nemzeti szakácskönyv”-ében olvashatjuk először a „klasszikus” magyar paprikás csirke receptjét, amely az addigra átformálódó magyar konyha egyik legnépszerűbb ételévé vált. „Paprikás Tsirke (Tsibe, Pisellye) – olvassuk a szakácskönyvben – Végy két vagy több tsirkét, s vagdald darabokra. Izzassz rézlábasban egy darab vaját, vagy zsírt, vess bele paprikát, szegfűborsot, vöröshagymát, s fojtsd sárgásra – osztán az összevagdalt tsirkét vessed közibe, s ismét addig fojtsd, míg meg nem puhul. Hintsd be egy kanál liszttel, önts rá egy kevés hús-lévet, adj hozzá gondolatod szerint téjfelt, hogy a mártása sűrű legyen. Paprikázd jól meg ’s add fel.”

Számos, 1892 előtti éttermi étlapon ettől kezdve már szerepel a paprikás csirke (csirkepap-

rikás) is, amelyet külföldi utazók csak szuperlatívuszokban említenek. (Fényes Szabolcs színdarabot is írt „Paprikás csirke” címmel.) Éttermenként tettek bele – módjával – fokhagymát és vargánya gombát is. Később a ledarált paprikás csirkéből készült a hortobágyi palacsinta szószja, amelyet tejföllel behabartak. A világhírű Nobel-díjas magyar tudós – Szent-Györgyi Albert – neve egyfajta paprikás csirke révén vonult be a magyar gasztronómia történetébe: Orosz József – 1938-ban –, a lillafüredi Palota Szálló akkori konyhafőnöke engedélyt kért és kapott a tudóstól, hogy róla nevezze el az általa készített paprikás csirke receptjét. Ennek sajátossága, hogy őrlött pirospaprika mellett parázson sült, majd héjától megszabadított sültpaprikát is tett a készítménybe. Hogy miért éppen a paprikás csirkét „tisztelte” meg Szent-Györgyi Albert nevével, azt Orosz József 1938-ban (Magyar Szakács) a következőkkel indokolta: „...Azért esett választásom a paprikás csirkére, mivel kizárólagosan magyar és közkedvelt étel, tehát mindenki ismeri. Azonkívül tartalmazza a C-vitamin alapanyagát, amit a Nobel-díjjal jutalmaztak...”

A csirkepaprikást – a háziasszonyok jól tudják – az különbözteti meg a csirkepörkölttől, hogy a paprikával fűszerezett, kész pörköltalapra a víz elpárolgása után tesszük a húst, a végén pedig tejfölt adunk hozzá, így a hús ízanyagai belefőnek a szaftjába és jól érvényesülnek. Ezzel szemben a csirkepörkölt úgy készül, hogy a pörköltalapot a hússal együtt készítjük el: a zsiradékra felaprított hagymát, erre a feldarabolt húst tesszük, és óvatosan lepirítjuk („pörköljük”), majd ezután tesszük hozzá a paprikát, végül lével felöntjük. A hús ízanyagainak a pörköléssel bezárjuk, a szaftját, a vele harmonizáló fűszerekkel (szerecsendió, kömény, rozmarin stb.) tehetjük ízletesebbé. A honi szakácsok jól tudták, hogy a zsír, a hagyma és a pirospaprika „szentháromsága” sajátos magyar ízekeket ad, amelyet ebben a formában sehol a világon nem ismernek.

Talán humoros, de igaz: a csirkepaprikás is múltunk egy része. Benne van egész őstörténetünk, vándorlásunk, a Kárpát-medence ízei, gondolkodásmódunk, ízlésvilágunk; múltunk, jelenünk és jövőnk.

Egy lakoma ábrázolása a Mátvás-graduáléból (OSZK)